

UOT 82-09

A.N.Quliyeva

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

a_guliyeva@hotmail.com

İMADƏDDİN NƏSİMİ LİRİKASINDA KAMİL İNSAN PROBLEMİ VƏ ONUN FƏLSƏFİ DƏRKİ

Açar sözlər: Nəsimi, lirika, kamil insan, ilahi eşq, humanizm

Nəsimi lirikası insan konsepsiyası ilə intibah ədəbiyyatının bütün mahiyyətini özündə əks etdirir. Şair zəngin ədəbi irsi ilə özünə qədər irəli sürülmüş bədii-obrazlı düşüncələri, əldə edilmiş poetik nailiyyətləri daha da inkişaf etdirmişdir. Məqalədə İmadəddin Nəsimi lirikasında kamil insan problemi, insan gözəlliyini təənnüm edən əsərlərindən götürülən nümunələr və onların təhlili öz əksini tapmışdır.

A.Н.Гулиева

ПРОБЛЕМА СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА И ЕЕ ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ В ЛИРИКЕ ИМАДАДДИНА НАСИМИ

Ключевые слова: Насими, лирика, совершенный человек, божественная любовь, гуманизм

Лирика Насими с человеческим замыслом отражает всю сущность литературы эпохи возрождения. Своим богатым литературным наследием поэт еще больше развил художественно-образные мысли и поэтические достижения. В статье отражена проблема совершенного человека в лирике Насими, приведены примеры его произведений воспевающих человеческую красоту и их анализ.

A.N.Guliyeva

THE PERFECT HUMAN PROBLEM AND ITS PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING IN IMADADDIN NASIMI'S LYRICS

Keywords: Nasimi, lyric, perfect man, divine love, humanism

Nasimi lyrics with human concept reflects the whole essence of renaissance literature. With his rich literary heritage, the poet further developed the artistic and figurative thoughts and poetic achievements. In the article are reflected the problem of the perfect human being in Nasimi's lyrics, the examples of his works glorifying human beauty and their analysis.

Öz dühası ilə əbədiyyət qazanan, lirikası yüksək zövq və kamillik nümunəsi olan, sənətin və insanlığın ən uca zirvəsinə yüksələn Nəsiminin adı

təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, Yaxın Şərqdə də qorxmazlıq, fədakarlıq və sədaqət rəmzinə çevrilmişdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının böyük klassiki İ.Nəsimi öz yaradıcılığında bəşəriyyəti düşündürən mövzulara müraciət etmişdir. Onun şeirlərində mükəmməl ideyalar, çağırışlar öz əksini tapmışdır. Hürufi şair – sənətkar olaraq şairin yaradıcılığında insana münasibət, bütövlükdə insan konsepsiyası başlıca yer tutur. Cəsarətlə demək olar ki, həqiqətən də, “bu Azərbaycan şairinin (Nəsiminin – A.Q.) poetik dünyasındakı insan obrazı bütün orta əsrlər Qərb və Şərq ədəbiyyatındakı insan obrazlarından daha əzəmətli, ülvi, möhtəşəm, uca görünür” [1, s.230]. Nəsimi poeziyası insan kimdir?, nəyə qadirdir? və b. bu kimi suallara verilən dərin fəlsəfi cavablar xəzinəsidir. Ümumiyyətlə, Nəsimi sənəti bütövlükdə insanın qüdrətinə heyranlığın bədii ifadəsidir. Nəsimi irsini araşdıran tədqiqatçılar bu barədə maraqlı fikirlər söyləmişlər: “İlahi məqama yüksələn kamil insan, ona yetirilən məhəbbət və onun bəslədiyi eşq Nəsimi lirikasının leytmotividir” [6, s.140].

İki aləmin vücuti ayağın tozuna dəgmez,
Bu sədəfdə kim bilür kim, bu nə qiymətli gövhərdir.

“Mərhəba, insani-kamil, canımın cananəsi
Aləmin cismi sədəfdir, sənmişən dürdanəsi”? [4, s.49]

Nəsimi gözəl, düşündürücü bənzətmə ilə göstərir ki, sanki, bütün aləm bir sədəfdir. Sədəfi dəyərli edən isə onun içindəki dürr və qiymətli daşdır. İnsan da cismani gerçəkliyin ən dəyərli dürdanəsi timsalındadır. Şair göstərir ki, bütün varlıq 4 pilləli həqiqətdən ibarətdir: 1.Allah; 2.Məna aləmi; 3.Maddi aləm; 4. İnsan. İnsanın “mühiti-əzəm” (gerçəkliyin ən əzəmətlisi və ən böyüyü), “gənci-nihan”(gizli xəzinə), “həyatı-cavidan” (əbədi həyat) olması həqiqətini dönə-dönə vurğulayır. M.F.Köprülü haqlı olaraq yazırdı: “Kainatdakı mövcudat ilahi sifətlərdən ancaq biri və ya digərini əks etdirə bilər; halbuki insan cümləsinin cilvəgahıdır, çünki ismi-əzəmin məzhəridir”... [3, s.265] İnsanın gözəl surətə meyil etməsinin səbəbi Allahın insanın ruhunu öz ruhundan, nurundan xəlf etməsidir. İnsan yaranmış varlıqlar içərisində ən üstün, qüdrətli varlıqdır və insan varlıq aləminin qəlbidir. “Qurani-Kərim” buyurur: “Ləqəd kərrəmna bəni-adəm”. Biz Adəm övladını - insanı üstün, kərəmətli qərar verdik. “Nəfəxtufihi min ruhi” – Sənə öz ruhumdan üfürdüm, sən müqəddəssən. (Allahın insana öz ruhundan üfurməsi “Qurani- Kərim”də bir neçə surədə yer alır: “Hicr”: 29, “Səcdə”: 9, “Sad”: 72 – A.Q.)

Bu ayələr insana ancaq bunu təlqin edir ki, sən çox qiymətli sən. İnsan haqqında bundan uca nə demək olar?! İnsan ruhu bütün varlıq aləmini əhatə edir. Bu böyüklükdə yer kürəsini insanın ruhunun içinə atarsaq, itib-batar, yəni yalnız cisimdən ibarət olmayan insan ruhunun əzəməti o qədər böyükdür ki,

yerlər, göylər onun ruhuna sığmaz. Şair də böyük eşqlə, inamla yazır ki, cənnət məhz insan ruhunun xaricdə təcəllasıdır. Hər bir insanın cənnəti onun ruhunun böyüklüyü qədərdir. Ruh bu əzəmətdə olan varlıq – insan dəyərini anlamalı, özünü tanımalıdır.

“Aşiqindir yerü göy, şəms ilə mah,
Həq desəm gər hüsnünə, olmaz günah.
Sirrini səndə nihan etdi ilah,
Kəndözün bil kim, olasan padişah” [4, s.297].

Hürufi şairə görə, insan üzü bir növ onun daxili aləminə girişdir və həmin üzdə insanın hüsn və mahiyyətinin ən gözəl cizgiləri və əlamətləri cəmlənmişdir. “Allahın insan surətində təcəlla etməsi, bu surətin vəsfi Nəsimi şeirinin əsas motivlərindəndir. Geniş mənə tutumuna malik olan “pərdə”, “hicab”, “niqab”, “örtük”... kimi terminləşən məcazlar da bu inamla bağlı olaraq yaranmışdır” [6, s.161]. İnsan üzündəki hikmət və hüsnü Haqq kəlamı olan “Fatihə” surəsinin özü kimi dərk edən kamil insan bu ilahi həqiqəti anladığı andan Haqqın aşiq və divanəsinə çevrilmişdir.

Üzündə görünən hərflər ki, var,
Hər biri mərifət xəzinəsidir, yar,
Səssiz, işarəsiz dilə gələrək,
Həqiqət sirrini eyləyər izhar.

Əgər insan maddi dünyanın qəflətə sürükləyən meyil və zülmətindən xilas olub ilahi həqiqətləri dərk etsə, kamil varlığa çevrilər. İnsan öz həqiqətini içərisində daşıyır və ona çatmaq üçün ruhunun dərinliklərinə baş vurmalıdır. İnsan özünü tanımaqla məqsədə tərəf irəliləyə bilər. Özündən bixəbər insan “dərya içində olub da dəryadan xəbərsiz olan balığa bənzər”.

“Ey özündən bixəbər, qafil, oyan!

Həqqə gəl, çün həqq deyil, batil, oyan”! [8]

Ümumiyyətlə, insanın özünüdərk etmə yollarındaki əzabları, çətinlikləri çox maraqlıdır. Kainatdakı ən uzun məsafə insanın öz daxili dərinliklərinə gedən yoldur. İnsanın özünüdərk etmə yollarındaki çətinlikləri əsl və böyük ədəbiyyatın işidir. Nəsimi yaradıcılığı məhz bu böyük məsələyə həsr olunub. Ona görə də, Nəsimi poeziyasının əsl mahiyyəti bu poeziyanın mövzusu qədər çətin dərk olunan bir dünyadır. S.Şixiyeva Nəsimi ilə bağlı tədqiqatında bu baxımdan haqlı olaraq yazır: “Azərbaycanın anadilli fəlsəfi-lirik şeirinin özülünü qoyan Nəsiminin bir çox şeirləri adi insan təfəkkürünün hüdudlarını aşan ağıl və çoxqatlı fikir örnəkləridir” [6, s.135].

Tanrı kamil insanda təcəlla edərək bilinmək istər. Ancaq Tanrının bu aynaya qüsursuz bir şəkildə yansıya bilməsi üçün insan bu aynanı parlatmalı, nəfsi tərbiyə etməlidir. İnsanın gözü nəfsini cilovladığı qədər açılır. Nəfsdən xilas olan kəsərdən çıxıb “Bir”i görə bilər. Nəfsinin əsiri olan göz həqiqəti görə bilməz, nəticədə insanları da öz arzularına görə dəyərləndirər. Şair də

şeyrlərində ustalılıqla göstərir ki, özünüdərk, kamillik yolunda ən başlıca maneə insanın nəfsidir. İnsanın Allaha çatmağının qarşısında ən böyük pərdə “mən” pərdəsidir. O divarı yarmaq üçün başqalarının dərdini, sevgisini qəlbə daxil etmək lazımdır. İnsanlara xidmət etdikcə, başqaları üçün addım atdıqca o qalın “mən” divarı sarsılmağa başlayır. Bunun nəticəsində insan aşıqə çevrilir. İnsanda mələklərdən üstün olmaq potensialı var. Bu irəliyə hərəkət məhz nəfslə mübarizə nəticəsində yaranır. Nəfsinə düşkün olan, daxili cövhərindən, özündən xəbərsiz insan heyvandan fərqli deyil, cahil insandır. O maneəni əzib aradan çıxarılandıqca Allah özü sənin üçün müəllim olur. Şair nə gözəl ifadə edir:

“Gər tanımışsan nəfsini, gerçək bilirsən həqqini,
Həqdir səninlə, qəm yemə, neçün ki, həqqin yar imiş

Və yaxud:

Nəfsini hər kimsə kim, tanıdı, ol həqqi bilir,
Arifi-rəbb oldu ol kim, tanıdı buldu səbat” [4, s.188].

“Nəfsini tanıyan Rəbbini tanıyır və onda yox olar”, Allaha qovuşmağın, onunla bütövləşməyin yolu belədir. İnsanın özünü dərk etməsi həqiqəti – Allahı dərk etməyin yoludur. Şairin lirikasında bu özünün çoxçalarlı poetik-fəlsəfi inikasını tapmışdır. Əsas məsələ insanın daxili kimliyi həqiqətidir. Haqqı tapmaq daxili seyr etməkdir. Allahı tanıma mərifəti daxildir. Allaha qovuşmanın ilkin mərtəbəsi insanın öz daxilində, öz varlığında ilahi təcəllanın işartılarını duyması, özündə ilahi cövhəri tapması ilə başlanır. Allah mərifəti insanın içində yerləşdirib, bu sirli xəzinəyə baş vurmaq gərəklidir. Şair göstərir ki, xoşbəxtliyin açarı da elə bundadır, yəni insanın bütün xoşbəxtliyi onun içindən gəlir. Nəfslə mübarizə nəticəsində insan görür ki, çox dəyərlidir, özünün qiymətində heç nə yoxdur və nəticədə öz hədəfini tapır. İnsan özünü dərk etdikcə kamilləşir, kamilləşdikcə isə yaradana yaxınlaşır – kamil insanın fəlsəfəsi məhz budur. Şair bununla idealla insanlıq arasında bərabərlik yaradırdı. Kamil insan Tanrıya məhəbbət bəsləyən, ruhuna qida verən, könlündə ilahi nuru gəzdirən, ona ayrılmış uca tarixi-humanist missiyanı dərk edən və yerinə yetirən insandır. Şair kamil insanı təkcə real dünyanın yox, geniş mənada kainatın ən dəyərli varlığı, əşrəfi kimi vəsf edir.

Həzrət Əli gözəl buyurub ki, bir adamın cahil olmağına o kifayətdir ki, öz qədrini bilmir. İnsanın əsas problemi – özünü tanınamaması, düzgün qiymətləndirməməsidir. Buna görə də, Nəsiminin çağırışı bütün zamanlara hakimdir, şairin fəryadı o idi ki, insan özünə qayıtsın, əzəmətini bilsin, axı insan tarixin fəvqündə dayanan varlıqdır. Bütün bu problemlər bəşəriyyət üçün həyati məsələlərdir. Nəsimi şeyrlərindən duyulur ki, Allahın təcəllasını görmək qabiliyyəti hər insana yox, kamil insana xasdır. Bu qabiliyyətdən məhrum, bəsirətsiz adamlar adamlar haqqında şair belə yazırdı:

“Ol kim, özün bilmədi, düşdü cahana dərbəder,
Varlığın həq bilmədi, qurtarmadı əmmarədən

Kim ki, həqqi pərdəsiz üzində, ey can, görmədi,
Bibəsirətdir, gər anə bibəsər dersəm, nola"? [4, s.41]

Və ya:

Kim ki, zahir görmədi üzündə həqqin surətini,
Güzgüsü ari degildir, çarə qılsın pasinə.

Yaxud:

“Gəl vücudun şəhrinə etgil nəzər,
Vaqif ol, özündən olma bixəbər
Həqqi istərsən, sərgidib dörd yana,
Kimə gedərsən, sana gəl, sən sana
Sən sana gəl, sən, sana həq yar ola,
İstədigin cümlə səndə var ola” [4, s.316].

Şair göstərir ki, dünya hədəfə, yüksəyə qalxmaq üçün bir pillədir. İnsan özünü, əsl kimliyini unudub onda dolaşıb qalmamalıdır, hambal yaranmamısan ki, dünyanı çiyinə alasan, yəni əslində hər şey, bütün varlıq aləmi sənə xidmət edir, sənə güc verirlər ki, hərəkət edəsən, hədəfə çatasan.

“Dünyanın miqdarı yoxdur, gər bilirsən qədrini,
Qədrinə inanma, andan qədrü miqdar istəm” [4, s.58]

Və yaxud :

“Dünyada cavidan evi kimsə üçün yapılmadı,
Keç bu keçən xərabədən, qoy bu fəna imarəti” [4, s.42].

İnsan-Tanrı münasibətləri şairin yaradıcılığının ən əsas təsvir və tərənnüm obyektidir. Şairin şeirlərini təhlil edərkən insana bu müstəvidə Haqq-insan münasibətləri çərçivəsində baxmaq gərəklidir. “Ey bərgüzidə surət, cansan, vəli nə cansan!” misrası ilə başlayan qəzəlində şair insanı cümlə həqiqətin gövhəri adlanır, onu vəsf edir:

“Həqq surətində insan sənsən gələn cahana,
Ey Tanrının sūfatı, aləmdə cavidansan” [4, s.74]

İnsan əslində varlıq bəxş edilmiş yoxluqdur, varlıq alınsa, yerində özündən yoxluq qalır. Mümkünül-vücut odur ki, vücudunu başqasından alır, özündə heç nə yoxdur. Məsələn, insanda kamal sifətləri var: birimiz elmlilik, qüdrətliyik və ya mehribanlıq və s. Amma heç biri bizim deyil, yəni Allahın sifətinin cilvəsidir, Allahın olan hər şey insanda cilvələnir, görünür. Onun adları hər şeyi doldurub var edib, hər şey Ona məxsusdur. Mən yoxam, hər şey Odur, “Ənəlhəq” ifadəsi də bunun bəyanıdır. Nəsimini tədqiq edən prof. R.Əliyev bununla bağlı yazır: “Ənəlhəq – bir bənzətmədir, məcazdır və bu məcazın dini mənası Allahın təbliğidir, onu əyani olaraq insanlara dərk etdirməkdir. “Ənəlhəq” deyən mömin yenə Allahla məsafə probleminə irəli düşmüş olur, Allaha başqalarından daha yaxın olur” [2, s.83].

Mövlana Cəlaləddin Rumi özünün “Fihi ma fih” adlı əsərində “ənəlhəq” iddiası barədə belə deyir: “Ənəlhəq” deməyi böyük bir iddia hesab edirlər. Halbuki, “ənəlhəq” demək böyük bir təvazüdür. Çünki, “Ənəlhəq” ifadəsinin əvəzinə “ənə əbdül-həqq”, yəni “mən həqqin quluyam” deyən bir kəs öz varlığı və həqq olan Allahın varlığını dilə gətirərək, iki ayrı varlıq iddiası etmiş olur. Halbuki, “ənəlhəq” deyən bir kəs öz varlığını yox etdiyi üçün “ənəlhəq” deyir. Yəni “mən yoxam, hər şey Odur. Tanrıdan başqa heç bir varlıq yoxdur, mən yalnızca yoxluğam, heçəm deyir. Bu ifadədə açıq aşkar təvazö görsənir. İnsanlar bunun mənasını anlamırlar” [7, s.75].

Nəsimi İlahi eşq ilə varlığından keçdiyi üçün, bu halın təsiri ilə “ənəlhəq” demişdir.

“Sirri-ənəlhəq söylərəm aləmdə, pünhan gəlmişəm,
Həm həq derəm, həq məndədir, həm xətimi-insan gəlmişəm.

Hüsnü-camalın nəqşini gördü əzəldə gözlərim,

Bu hüsnə heyran olmuşam, mən nəqşə heyran gəlmişəm” [4, s.23]

“Ənəlhəq” ifadəsinin lüğəvi-zahiri mənası “mən həqqəm” deməkdir. Lakin irfani-batini mənası isə “mütləq həqiqətdən başqa bir şey mövcud deyildir” deməkdir.

“Ənəlhəq” ifadəsi açıq-aşkar vəhdəti-vücut, yəni varlığın vəhdəti, birliyi nəzəriyyəsinin lakonik yansımasıdır. Bu nəzəriyyəyə görə, mövcud olan tək bir varlıq var. O da varlığın özüdür. “Ənəlhəq”, yaradılmışların ən üstünü olan, şüuru və seçim azadlığı olan, Peyğəmbərin təbiri ilə desək, özünü tanımaqla Rəbbini tanıya biləcək insanın, ilahi eşq odu ilə öz nəfsini yandırır küll edərək, fani olaraq, öz varlığının olmadığını, tək həqiqətin – yalnız həqq olan Allah olduğu gerçəkliyinin etirafıdır.

“Ey könül, həq səndədir, həq səndədir,

Söylə həqqi kim, ənəlhəq səndədir,

Nuri-mütləq, zati-mütləq səndədir.

Müşəfin hərfi mühəqqəq səndədir” [4, s.268].

Göründüyü kimi, Nəsimi humanizmi insan gözəlliyinə heyran olan yüksək talantlı, dahi bir şairin humanizmidir. Şairin lirikasının başlıca xüsusiyyəti onun insana böyük məhəbbət duyğuları ilə yoğrulmasıdır. Nəsimi poeziyasının dəyəri onun fəlsəfi poetikasındadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər): Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 760 s.
2. Əliyev R. Nəsimi və klassik dini üslubun təşəkkülü. Bakı, 2006, 176 s.
3. Köprülü M.F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1966, 470 s.
4. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c., Bakı: Lider, 2004, 376 s.

5. *Nəsimi*. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, 1973, 108 s.
6. *Şıxıyeva S.* Nəsiminin lirikası: irfani mündəricə və poetik zinətlər. Nəsimi-650. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 230 s.
7. fihimafih.pdf (semazen.net)
8. <https://www.ens.az/az/imadeddin-nesimi-rubailer>

Redaksiyaya daxil olub 20.02.2023